

Kas Eesti vajab teist kirjakeelt, küsib Enn Haabsaar. Kas võru kirjakeele aluseks saavad trasjanka ja setu murrak? Paikkondliku keele staatus võru keelele või keelele?

Kas võru keel või keeled?

Võrumaal käib kohati üsna ägedaks kippuv diskussioon keele ümber. Räägitakse Lõuna-Eesti ühiskeelest, paikkondlikest keeltest ja isegi võru kirjakeelest. Lõunaeeesti keele all mõeldakse ühelt poolt praeguste lõunaestlaste igapäevast keelepruuki, teiselt poolt aga ka 1990. aastatel normeeritud võru kirjakeelt (vt Keel ja Kirjandus, 2004, 9).

E n n H a a b s a a r

Ajaloouurija

Võrulastel nagu kõigil teistelgi eestlastel on olemas kirjakeel – eesti keel. Kümme-viisteist aastat tagasi tuli Tartu Võru Vaimu Selts mõttele luua võrulastele veel üks kirjakeel – oma murrakutele tuginev normeeritud keel.

Kingiks teine kirjakeel

Esimene nn uusvõrukeelne tekst ilmus 1989. aastal, kui filoloog Toomas Help tõlkis eesti kirjakeelest võru keelde Agu Visseli Kaika suveülikoolis peetud ettekande Võrumaa kellade kohta. Help kirjutanud teksti kümnekond korda ümber. Ta tunneb uhkust, et sellel tööil on olnud nii suur roll praeguse võru keele *õigekirja* kujunemise loos: “Kümnekond aastat tagasi nägin kurja vaeva sellega, et panin autori loal nii hästi, kui suutsin, oma võõreredasse võru keelde ümber Agu Visseli esimese, 1989. aasta Kaika suveülikooli Võrumaa kellade ettekannet. Vaatasin peaaegu iga sõna üle

Eesti Keele Instituudi murdekataloogist, lasksin tollasel heal kolleegil Salme Nigolil õpetada endale juurde vanapärasest võro grammatikat.”

Kirjakeele inimesena ei saanud Help lähtuda keeletundest. Ta tahtis luua keele, mille kõige parem kõneleja on ta ise. Sealjuures tõdeb autor: “Mis on võro keele ja eesti keele vahe? Enamiku võrokeste jaoks nende vahel suurt vahet vist polegi. Võro keel on lihtsalt Võrumaale iseloomulik keele erivorm.”

Mina tahan...

Toomas Help kirjutab: “Mina tahan, et eesti keel ja võro keel oleksid kaks erinevat keelt.” Miks? “Ja seda ei taha ma mitte keeleteadlase kõrkusest, et kirjutada teistele ette, missugune peab olema kellegi keel, ega ka mitte keeleteadlase konstrueerimisloobust, et tavapärasest erinevate keelekujuvade väljapakkumisest saada intellektuaalset nau-

dingut, vaid sellepärast, et nii käin ma oma sisemise tunde järgi, mida lapsepõlvest saati endas kannan.”

Õeldut ei saa võtta puhta kullana. Esiteks oli võru keel Helbi jaoks võõrkeel, mis seostub vasaku ajupoolkeraga. Vasak ajupoolkera suudab keelt suurepäraselt liigendada, kuid terviktunde tagab parem, s.o emakeele ajupoolkera. Suveülikoolide aktiivi enamiku jaoks ei ole võru keele ükski murrak emakeel ja seepärast puudub neil keeletunne. Keelt on õpitud tavaliselt vanaemalt ja omavahel suheldes räägitud segakeeleks.

Lähtepõhimõtted

Help on pidanud vajalikuks öelda: “Pärast pikka juurdlemist seadsin enda jaoks kindlaks järgmised põhimõtted: võro teksti taga olgu terviklik eesti keele omast erinev *võro keele süsteem*, mille saavutamiseks tuleb mul tähtsuse järgi teha järgmist. Esiteks, ma *ennistan võro*

keelt, st ma astun vastu võro keele eesistumisele/tartumurdestumisele, kasutades kunagi kogutud, ent nüüd üldiselt pruugist taandunud/taanduvaid vanu võro keelele ainuomaseid keelekujusid. Teiseks, ma *eristan võro keelt*, st mitme võimaluse korran valin ma sellise väljenduse, mis eesti keelest võimalikult palju erineb. Kolmandaks, ma *loon võro keelt*, st võtan kasutusele päris uusi eesti keelest erinevaid asju seal, kus vana veel puudub.”

Väike näide: “Sääl man om opus, koh üldäs Sangastöst peri kirämihe J. Kuhlbari synnugaq, kygõ maailma kiräsýnah vanast aost seeniq kooniq täämbädze pääväniq löüdúv’iq midägiq...” Parandades ära vea (mihe) ja küsitavused, näeb öeldu senises kirjaviisis välja: “Sääl man om oppus, koh üldäs Sangastöst peri kirämehe J. Kuhlbari sõnnoga, kõgõ maailma kiräsõnah vanast aost seeni kooni täämbädze pääväni löüdüi midägi...”

Tähega *q* oli Helbil märgitud kõrisulghäälik, tähega *y* venepärane õ. Need lisatähed on asja eest. Teksti on nendeta lihtsam lugeda, kuid kui vastavad häälikud olemas ja nende õige väljahääldamine vähemalt kõnemeloodia aspektis oluline, miks mitte neid siis kirja panna.

Trasjanka ja setu murrak

Kas võro kirjakeele aluseks saavad trasjanka ja setu murrak? Kalle Eller tõdes 1998. a, et juba kümme aastat osalevad Kaika suveülikoolide töös ühed ja samad võrulased või Võrumaalt pärit inimesed, kes esindavad “ühel ja samal segunemise astmel olevat läänemeresoome segakeelt”. Teisiti öeldes olevat see analoogiline Valgevenes pruugitava trasjankaga (heina ja põhu segu), mis koosneb vene keelest ja valgevene murdejuurtest. Puhast valgevene keelt kohtab Leedus ja Valgevene Bialystoki kandi küldades.

Kuni 2002. aastani ei olnud võimalik analüüsida võro kirjakeele omadusi. Olid olemas mõned kirjakeele põhijoonte kokkulepped, kuid normid kui sellised puudusid. “Võro-eesti sõnaraamat” (2002) esitas iga sõna kohta tüüpsõna ja selle muutmise põhivormid ning võib öelda, et selle sõnaraamatu järgi on võro keele grammatika rajatud trasjanka ja setu keele karkassile.

Ka Kaika suveülikooli inimesed ei pi-

danud kinni esitatud keelestandardist. “Võrukeste lugemise raamatus” (1993) on rohkesti nüüdseks keelatud keelen-deid: tütrikuq, tütriku, hummoku, ödaku, keriku, lootsiku, kõrtsi, kopiku, raamatu, pintsaku, tatriku, pellätä, näidsikutõ jne. Instituudi toimetistes seevastu on al-gusest peale viljeldud nimetatud sõnaraa-matu vorme: ödagu, kogomigo, konve-rendsi jne. Mõnesse keelendisse on muutused ilmunud alles aastate pärast: konverendsi > konvõrendsi, toimetisõq > toimetiseq > toimõndusõq. *Toimõtajatõ* asemele ilmus *toimõndajaq*. Ehk selleks, et enam ja enam erineda kirjakeelest?!

Uue keele õigused?

Kaido Kama üritab võro keelele hankida paikondliku keele staatust: “Eesti piät ala kiroutama Õuruupa Nõvvukogo vä-hembüs- ja regionaalkiili hartale. Sis piät Eesti är ütlemä, määndse omma tan piirkondlise vai vähembüskeele. Ja sis piät viil umakõrda ütlemä, et määnd-sit õiguisi ütele vai tõsele keelele andas... /- - / Seo harta perrä piät sis võro keele vai laembalt lõunaeesti keele piir-kondlises keeles tunnistama ja är ütlemä, määndsit hartan ette nättü õiguisi nakatas võro keele man pruukma.”

Kuid millist keelt soovitakse õpetada ja kaitsta, nn võro keelt või võro keeli, *keh-va tehiskeelt* või *väärtuslikke murrakuid*?

Paraku on murrakuid kui sotsiaalseid aatomeid ja identiteedi kandjaid vähe uuritud. Seepärast pole ehk ka mõistetud, et just neid tasub kaitsta ja miks mitte ka kirja panna ning trükitekste luua (näiteks vallalehed). Võrumaa võiks kihelkondade/valdade kirjakeeltega olla uudistamist vääriv nähtus. Kui tulevad turistid, jõuavad lõpuks kohale ka Kauksi Ülle 1992. aastal lubatud dollarid. Murrakute asendamine ühe võro kirjakeele aatomiga ei annaks midagi. Seda pole võimalik luua ühe sõnaraamatuga.

Kuldnõ keskii

Möödamannes on kirjakeele loomise küsimust puudutanud Jüri Viikberg: “Ka võro kiräkiil om taa kuldnõ keskii, miä piät tegemä nii, et kõiki nukkõ ja tsoppõ keele kõnõlõja nakassi ütstõsõst arvo saama. Võro kiräkiil piät võtma Verskast ja Vaabinast, Himmastõst ja Mammastõst, selle et paikkundlikku umaperrä jääs alalõ sõs kah, ku kõgõ inämb um-mamuudu olõviid keelejuuni tsipakõsõ

hõõlitsedäs, et parembahe arvo olõssi saia.”

Millise printsiibi järgi siit ja sealt keelendid keskpõrandale kokku võetakse ja keelesüsteemiks konstrueeritakse, on justkui tühiasi. Murre on abstraktsioon, sest ta esineb realselt vaid murrakute-na. Kirjakeel ei ole abstraktsioon, ta on üheselt olemasolev keelestandard. Tema levitamine koolihariduse kaudu toob paratamatult kaasa murrakute hääbumise. Kuna võrulaste vajadus teise kirja-keele järele on rohkem kui küsitav, tuleks kirjakeele ees eelistada nähtavasti murrakuid.

Murdefiloloogid töötavad trasjankameeste heaks

Kohaliku keele kõnelejale on naaber-keel imelikuvõitu, ebaloomulik ja vale. Tänapäeval teatakse, et õiged ja võrd-väärsed on kõik murrakud, kuid see ei muuda suhtumist naabermurdeisse. Vastselliina pruugi kõnelejana pean ainuvõimalikuks kasutada võro keele võimalustest kindlaid variante: *sis* (mitte *sõs*, *sys*), *om* (mitte *um*), *ommaq*, *käü* (mitte *kjau*), *et* (mitte *õt*), *tegelikult* (mitte *tegeligult*), *ma kirota* (mitte *ma kiroda*), *ödaku* (mitte *ödagu*), *keriku* (mitte *kerigu*) jne. Vaid *ödaku-ödagu*, *hummoku-hummogu* puhul võib situatsioonist olenevalt lubada mõlemaid variante, kõigil muudel juhtudel ei sobi teine variant keeletunde seisukohalt kuidagi. Kuigi võro keel võimaldab murrakute rikkuses pea igal juhul valida paljude keelendite hulgast, teab keele oskaja aktuaalselt vaid üht, teised on teiste murrakute vasted ja seega võõrad. Neid võidakse tunda, kuid ei kasutata.

Murdefilooloogi kui ka trasjankainimese valik ei ole instinktiga määratud, sest nad ei ole jäägitult seotud ühegi murrakuga. Kui kunagi ehk tarvitati ühe murraku keelendeid, siis edaspidi määras valiku juhus, mood, keskkond. Neile ei valmista seepärast erilist raskust tarvitada läbisegi mitme murraku ja kirjakeele keelendeid või vahetada mingi pruuk välja teisega. Kui kunagi kasutati näiteks seesütleva käände lõpuna *h-i*, siis ümbruskonna surve ei tekita mingit probleemi see *n-i* vastu välja vahetada. Samas tekstis võidakse läbisegi kasutada *siss* ja *sõs* (*sys*), *et* ja *õt*, *om* ja *um*, *iks* ja *õks* (*yks*). Kui iga murrak on igal juhul keelendite väga mitmes (loogilises,

emotsionaalses, aksioloogilises) mõttes loomuldasa tekkinud süsteem, siis trasjanka kaotab mitmed selle omadused.

Mõista murrakuinimese tundeid

Enn Kasak ja Uma Leht on kurjustanud inimestega, kes peavad pakutavat keelt valeks. See on arusaadav, trasjankamehed ja -naised ei suuda mõista murrakuinimeste tundeid. Toomas Help ise on kirjutanud mamma ldist, keda poiss Oraval suviti külastas: "Huvitaval kombel hakkas ta aga ühel kindlal juhul ka päris hästi rääkima: siis kui mina üritasin midagi võro keeles vastu purssida. Nähtavasti just mamma lda mõjul saatis mind selline ära-puutu-mind-sa-niikuinii-ei-mõista-kummastus võro keele ja Võrumaa suhtes kogu sealoleku aja: sugulaste juures Kahkvas ja Petsaris, Vastelliina surnuaial ning isegi Munamäe tornis, kus me igal aastal käisime. (Võru linnast sõitsime muide alati kaarega mööda.)" Täismehena külastas Toomas Help mitu korda Võru linna, portfelli võru kirjakeel. Võrulaste suhtumine sellesse sarnanes mamma lda omaga. Nad eelistasid temaga suhelda senises ja mitte uues kirjakeeles. Murrakuinimesed ja haridusametnikud ei võtnud kultuuri- tooja keelt vaimustusega vastu. Nad käitusid ehk nagu mamma lda, ei talunud vale keelt.

Nn võru kirjakeel on mitmel tasandil problemaatiline. Praegused normatiivid ei sobiks isegi siis, kui pidada kahe kirjakeele olemasolu ekstra võrulaste jaoks võimalikuks ja vajalikuks. Põhimõtet otsida seda kaugest minevikust, vanavanaemadelt ja vanavanaisadelt, kellega pole praegused põlvkonnad isegi suhelnud, ei saa heaks kiita. Kirjakeele aluseks peaks olema elav kõne, s.o praegused tüüpilised kõnepruugid, isegi mitte helilint. Nii nagu tekkis elava keele põhjal ka meie praegune ühiskeel.

Väga õigesti ja kaalukalt on öelnud taluomanik Mati Koch: "Las egä nukk kõnõlõs umma kiilt, saa-õi näid ütte pat-ta panda, sõs om kõik tuu värk mõtsah." Seega tuleb kaitsta paikkondliku keele asemel paikkondlikke keeli.

Loomulikult ei tohiks trasjankat ega ka selle kirjakeele varianti koolis õpetada. Kõigepealt tuleks otsustada, kas ühist kirjakeelt on üldse vaja. Kui seda kaldutakse pooldama, on vaja selgeks teha, kelle identiteeti keelega väljendada. Ehk

siiski lõunaeesti, st tartu-mulgi-võru identiteeti. Selleks sobiks setu-soome joontest vaba võru kirjakeel (*maastiku*, mitte *maastigu*, mitte *q la hariligult*, *kiro-da* jne). Vektor peaks olema suunatud Setumaalt Tartu suunas, mitte vastupidi.

Võru kirjakeel koolis

Võru kirjakeele õpetamisse koolis tuleb suhtuda asjatundlikult. Põhikirjakeelde ei tohiks suhtuda nagu maailmaloomemüütides kuradi osa täitev vend teise venna jumaliku loominguusse: komide Jen lõi päikese, metsa, jõed, aasad ja inimesed, Omol püüdis venda jäljendada, kuid olemust mõistmata suutis luua vaid roomajad, satikad, metsa- ja veenimesed. Ühtlasi vaenutses ta jumaliku loomingu vastu ja süülitas öösel täis Jeni loodud inimese.

Tartu Võru Vaimu Selts on tõepoolest kohati püüdnud üldrahvaliku loomingu /õigel ajal loodud head kirjakeelt/ täis süülitada. J. Viikberg: "Tävveligu kiräkeele pääle üleminegi vastakihvtis pidi saada uma paikliku keele, võro kiräkeele luuminõ." Niisiis ühiskeele vastu suunatud mürk, mitte täiendus EV kirjakeelele. Võru kirjakeel võiks siiski olla selle täiendus, mitte vastandosa. Ortograafia suhtes on seda väljendanud Mati Hint: kui keele kasutajaskond rahuldab lugemis- ja kirjutamisvajaduse põhiliselt teises keeles, siis peab oma keele ortograafia olema selle domineeriva keele ortograafiaga võimalikult sarnane – lugema hakatakse seda ortograafiat, mis on domineerivast keelest tuttav. Kui võru keele murrakuis domineerivad eesti põhikeelele ning Mulgi ja Tartu murdele omased keelendid, tuleks neid eelistada vastandvõimaluste ees. Võru Vaimu Seltsi põhimõte oli vastupidine, võrulastele tuleb kooliõpetuse teel selgeks õpetada keel, mis on kokku korjatud eesti kirjakeelest võimalikult enam erinevaist keelendeist. See on võrulaste ahistamine. Neile pole vaja praegustest pruukidest ebaseadlikult erinevat keelt.

Konvergens, divergens

Teatud arenguastmel hõimud ühinevad/ühendatakse üheks rahvaks. Indoeurooplased on riigiks koondunud monistliku ideoloogia alusel väljapaistva isiku mõõga all. Soomeugrilastele on omane sisemine tahe ühineda, selle tõenduseks võib pidada suhteliselt unikaalse

nähtusena hõimuliikumist. Näiteks küsis üks sõlkup soomlasest etnograafilt K. Donnerilt, "kas ei tule varsti see aeg, kus kõik hõimud üheks ühinevad", pidades soomlasigi oma hõimlasteks.

Eesti hõimud ühinesid ühe keele alla loomuldasa. Peale Kaika suveülikooli rahva ei ole kohanud ühtegi lõunaeestlast, kes tunneks end justkui võõra keele poolt ahistatuna. Pigem tuntakse heameelt, et ühiskeel nii üksmeelselt sündis. Enamik saab ka aru õnnest omada ühtse kirjakeele kõrval intiimset kihelkonnakeelt. Teistsuguses olukorras võinuks ühte koonduda ka vadjalased, leivud, Lutsi ja Kraasna maarahvas. Andrus Saarest andmeil elasidki Peipsi lääne- ja põhjakaldal 13.–16. sajandini vadjalased, kellest jäi 17. sajandil järele vadjapärane eesti keele murre.

Soome-ugri rahvastele on ikka omane olnud kord ühtsusele pürgida (konvergens), kord piirkondadeks lahkneva (divergents). Praegu on, nii palju kui võimalik, konvergensis aeg. On kahjulik, kui võrulased või setud ilmutavad sel ajal ilma tõelise põhjuseta eraldumispuudeid. Kuigi Moskval on menettluses impeeriumi taastamise plaan, ei saa olematuks pidada soomeugrilaste võimulisi etniliste õiguste teostamisel.

Kuna Võru Instituudi pakutud kirjakeel on sisuliselt trasjanka ja hakkab kooliõpetusse jõudnuna paratamatult hävitama väärtuslikke, unikaalseid, filoloogide uurimisainet pakkuvaid, rahvagrupidendi hooldatud kihelkonnakeeli, oleks mõistlik mitte finantseerida nn võru kirjakeele õpetamist koolides. Lõunaeesti keele ja kultuuri ning setu kultuuri-programmiga ettenähtud summa võiks osaliselt ümber adresseerida võrukeelse teatri ellukutsumiseks, kihelkonnakeelt õpetavate emade rahaliseks toetamiseks (1.–3. eluaasta), vallalehtede väljandmiseks jms.

Võru Instituudi 15 aastat tagasi sündinud tööideoloogia vajab nähtavasti reformimist. Ühtse kirjakeele karkassiks ei sobi kaugete esivanemate ega setu keel. Lähtuda tuleks praeguskeeltest. Need tuleb kas või muinsuskaitse alla võtta, hankida neile paikkondlike keelte staatus.